

Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning

af Per Ingesman

Indledning

Senmiddelalderen er "the dark age" i dansk retshistorie. Hvad lovgivning angår, er der et gabende hul mellem 1200-tallets landskabslove og Christian den Andens lovgivning fra begyndelsen af 1500-tallet, der bryder den senmiddelalderlige stilstand og står som indledning til hele den nyere tids kongelige lovgivningsvirksomhed. Og med hensyn til retspraksis skal vi, i hvert fald når talen er om forholdene på landet, som hovedregel op i 1600-tallet, før vi har bevaret tingbøger fra de lavere retsinstanser. Det betyder ikke, at vi er fuldstændig uden kilde-materiale til belysning af de retslige forhold i det senmiddelalderlige bondesamfund. I denne artikel vil jeg blandt andet pege på regnskaber over oppebårne retsbøder som kilde til senmiddelalderens retspraksis.

Mit ærinde er dog ikke at studere detaljer i senmiddelalderens retshistorie, men at bidrage til belysning af, hvorledes fæstebøndernes retslige

stilling var i forhold til godsejerne. Det er et emne, som siden Johannes Steenstrups artikel "Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid" (1886-87) har været en del diskuteret i dansk historieforskning.¹ For senmiddelalderens vedkommende har diskussionen blandt andet været centreret om vornedskabets indførelse på Sjælland og om den såkaldte livsfæsteforordning fra 1523.²

De nyeste bidrag til diskussionen af spørgsmålet om fæstebondens stilling i dansk senmiddelalder er givet af Anders Bøgh og Erik Ulsig.³ Erik Ulsig har peget på, at selv om der skete en forværring af bøndernes sociale og retslige stilling i dansk senmiddelalder, så er der intet, der tyder på en tilsvarende økonomisk deroute.⁴ Også Anders Bøgh er af den opfattelse, at bøndernes forhold ikke forværredes på alle områder. I sin artikel om feudalisering og bondekommunalisme i dansk senmiddelalder argumenterer

Per Ingesman, født 1953, cand.mag. i historie og kristendomskundskab, lic.theol., lektorvikar i kirkehistorie ved Aarhus Universitet. Har især beskæftiget sig med senmiddelalderens og reformationstidens kirkehistorie. Har skrevet bogen *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (1990) og arbejder p.t. med en udgave af ærkesædets regnskaber fra begyndelsen af 1500-tallet.

han for, at samfundsudviklingen i senmiddelalderen var præget af to modsatrettede træk: dels en feudaliseringproces, der resulterede i, at fæstebønderne i øget omfang blev underkastet et udvidet og mere formaliseret herredømme fra jordejernes side, dels en styrkelse af bondesamfundets autonomi, der betød, at bønderne alligevel fik mere selvstændigt herredømme over deres daglige liv.⁵

Som eksempel på godsejernes forøgede formelle herredømme over fæstebønderne peger Anders Bøgh på, hvorledes alle de kendte karakteristika ved det klassiske vesteuropæiske livegenskab af godsejerne blev introduceret i Danmark: bandret, beskatningsret, hoveri, stavnsbinding, arveafgifter osv. Både for selvejere og fæstebønder betød senmiddelalderen en kraftig forøgelse af den umyndiggørelse, der lå i det feudale værnsforhold for bøndernes vedkommende, men samtidig med denne forøgede juridiske umyndiggørelse forøgedes bondesamfundets kollektive autonomi. Hertil bidrog den sociale nivellering i landsbyerne i kølvandet på agrarkrisen og den forøgede fysiske afstand mellem gods-ejerne eller deres repræsentanter og bønderne, som fulgte med afviklingen af det højmiddelalderlige brydegårdssystem. De enkelte godser blev større, og strøgods blev den typiske godsbesiddelse, således at opkrævning af afgifter stort set var godsejerens eneste normale forbindelse med fæstebønderne. "Alle disse forhold betød, at

dyrkningen og den daglige drift og det daglige liv med samt den daglige justits i landsbyerne i langt højere grad end før blev bøndernes eget fælles anliggende, som de klarede uden indblanding fra andre". Effektfuldt slutter Anders Bøgh sin artikel med at erklære, "at bønderne i praksis i slutningen af middelalderen i stort omfang passede sig selv".

Det er en konklusion, som jeg ikke er enig i, og hele det grundlæggende synspunkt forekommer mig ikke umiddelbart logisk: Hvordan kunne bønderne få lov at passe sig selv, hvis herrerne hele tiden skulle have afgifter af dem, ved fæsterskifte, ved dødsfald, ved retssager osv.? Det er da også min opfattelse, at det af Anders Bøgh beskrevne feudale system forudsætter, at godsejerne havde en betydelig grad af viden om og kontrol med, hvad der foregik i landsbyerne.

Jeg skal forsøge at argumentere nærmere for min opfattelse i denne artikel om overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning. Mit kildegrundlag er det forholdsvist omfattende regnskabsmateriale, vi har bevaret fra ærkesædets godsadministration i den sidste menneskealder før reformationen, især den ærkebiskoppelige officials regnskaber 1519-22. Jeg inddrager desuden et materiale fra Bornholm, der belyser forholdene umiddelbart efter, at lybækkerne i 1525 havde overtaget øen fra ærkebispen.

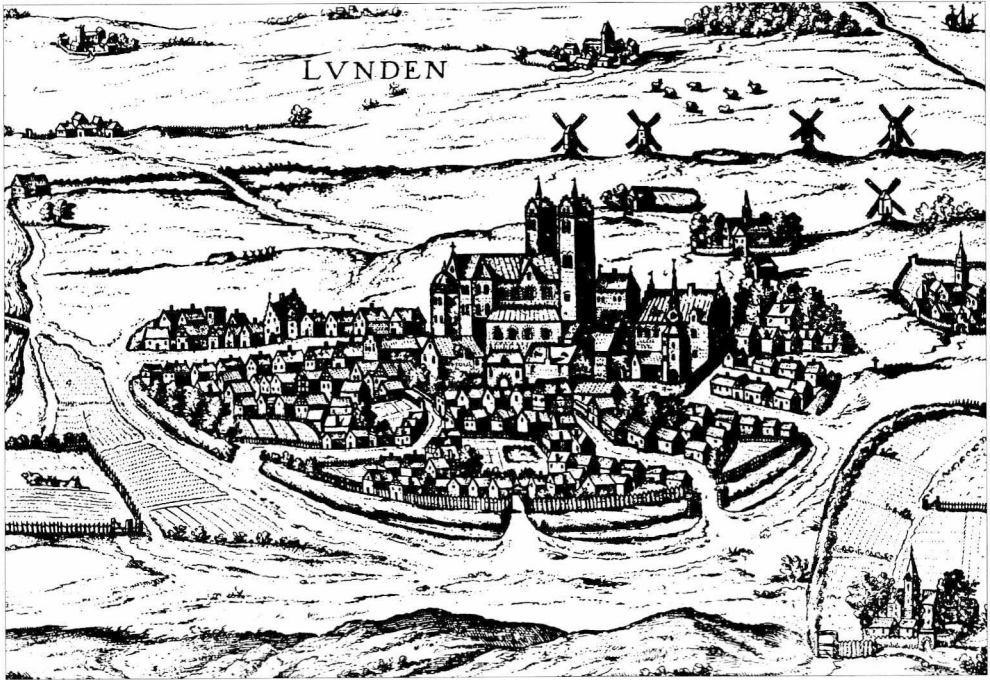
I min artikel skitserer jeg først den godsadministrative struktur. Den har jeg behandlet udførligt i min bog *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (1990), så jeg koncentrerer mig her om de to forhold, der må være de vigtigste i nærværende sammenhæng: hvor store de administrative enheder var, og hvem der varetog de administrative funktioner. Derefter fokuserer jeg på den vigtigste af de administrative funktionærer, den ærkebiskoppelige official på Lundegård, idet jeg blandt andet prøver at bestemme, hvor ofte denne ærkebiskoppelige repræsentant kom i landsbyerne, og hvor nøje kontrol han havde med uregelmæssigheder blandt bønderne. Jeg diskuterer derpå, om de fundne resultater kan have gyldighed også for ærkebispens andre repræsentanter i forhold til bønderne, fogederne på de ærkebiskoppelige slotte og hovedgårde, lensmændene på de mange smålen. Endelig slutter jeg med en diskussion af spørgsmålet, i hvilken udstrækning forholdene på ærkesædets gods kan betragtes som værende repræsentative for dansk senmiddelalder i almindelighed.

Den administrative struktur

Næst efter kongen var ærkebispens i Lund Danmarks rigeste godsejer, som kun Roskildebispens omtrent kom op på siden af. Hele Bornholm, med Hammershus slot og omkring 800 bondegårde, var ærkesædets ejendom, hvor den danske konge intet

havde at gøre. Dertil kom et sted mellem 2.500 og 3.000 fæstegårde spredt ud over Skåne, Halland og Blekinge.

Den administrative struktur var forholdsvis kompliceret.⁶ Den største samlede godsmængde, omkring 1.100 gårde, administreredes direkte under Lundegård, ærkebispens residens i Lund. Bortset fra dette "domænegods" og godset på Bornholm, der administreredes fra Hammershus, var godsadministrationen kendetegnet af enkelte mellemstore samt en lang række små administrative enheder. De ærkebiskoppelige slotte – ud over Hammershus var det Näsbyholm, Åhus og Elleholm – udgjorde sammen med Lundegård hovedhjørnestenene i den administrative struktur. De omkring 800 gårde på Bornholm administreredes som sagt under Hammershus slot. Fra Näsbyholm slot administreredes godset i det sydlige Skåne, omkring 270 gårde. Godset i det østlige og nordøstlige Skåne, ligeledes omkring 270 gårde, lå under Åhus slot. Og endelig var Elleholm slot administrativt centrum for godset i Blekinge, omkring 150 gårde. I Halland havde ærkesædet intet slot; i ældre tid var ærkesædets gods, måske omkring 175 gårde, derfor blevet bortforlenet i mindre enheder, men ved middelalderens slutning lod man det administrere af en særlig foged, der residerede på Snøstorp gård. Også hovedgården Flyinge i det centrale Skåne, med omkring 165 gårde under sig, havde omtrent samme funktion som

Centrum i den ærkebiskoppelige godsadministration var ærkebispens residens, Lundegård. På dette billede af Lund fra 1572 er Lundegård bygningskomplekset foran og til højre for domkirken. I øvrigt giver billedet et godt indtryk af, hvorledes Lund og de omliggende landsbyer lå som "øer" i det datidige landskab. Som de svagt antydende veje ved de enkelte landsbyer viser, var "øerne" forbundet med hinanden ved et net af veje. Det var ad disse veje, at ærkesædets fæstebønder om efteråret transporterede deres landgilde ind til fadeburet på Lundegård, og ad disse veje, at ærkebispens mænd red ud til landsbyerne for at varetage deres administrative opgaver. (Fra Brauns og Hogenbergs *Civitatis orbis terrarum*, her efter *Det gamle Lund*, 1946).

et slot i godsadministrationen. Den resterende del af det ærkebiskoppelige gods var normalt bortforlenet i form af mindre godslen, der i størrelse varierede fra 5 til 50 gårde. Omfanget af det bortforleuede gods vekslede; kort før år 1500 var der i selve Skåne tale om godt 30 len med i alt 500-600 fæstegårde.

Den ærkebiskoppelige godsadministration kendte to principielt forskellige administrationsformer. Det bortforleuede gods administreredes af de lensmænd, der havde godset i forlening, som regel på afgift, mens det øvrige gods administreredes af regnskabspligtige embedsmænd på fast løn: dels fogederne på de ærkebiskoppelige slotte og hovedgårde, dels officialen på Lundegård. I alle tilfælde var der tale om lavadelsmænd af den type, som Troels Dahlerup har beskrevet i sin artikel om lavadelens krise i dansk senmiddelalder.⁷ – I praksis var grænserne flydende mellem det bortforleuede og det ikke bortforleuede gods. På den ene side kunne f.eks. slottene bortforlenes – det skete gerne ved det mindst vigtige slot, Elleholm; på den anden side spores efter år 1500 en tendens til at centralisere godsadministrationen ved at inddrage bortforlenet gods og lægge det under de store fogedadministrerede enheder, hovedgårdene og slottene, men først og fremmest under Lundegård selv.

Kildesituationen er dén, at vi har et fremragende kendskab til administra-

tionen af godset under Lundegård, et ganske godt indtryk af administrationen af to af slottene, nemlig Åhus og Hammershus, men kun – noget der ligger i sagens natur – en forholdsvis begrænset viden om administrationen af det bortforleuede gods. Det var forskelligt, hvordan administrationen i hvert enkelt tilfælde var organiseret, men de godsadministrative funktioner som sådan var stort set de samme. Embedsmænds og lensmænds første opgave var at oppebære bøndernes afgifter, dels landgilden og de øvrige faste afgifter, dels alle de såkaldte "uvisse" afgifter: stedsmål, førlov, arveafgifter, retsbøder osv. Og det var ikke mindst de sidstnævnte afgifters opkrævning, der krævede en aktiv indsats af godsadministratoren. Men derudover skulle ærkebispens godsadministrative repræsentanter – for at bruge nogle af de gængse formuleringer i tidens lensbreve – holde godset vel bebygget og besat, holde bønderne ved lov, skel og ret, sørge for, at skovene ikke forhuggedes, og sørge for, at ærkebiskoppelige ejendomme og rettigheder ikke mistedes eller krænkedes. Også dette forudsatte viden om og indgriben i forholdene i landsbyerne.

Godset under Lundegård

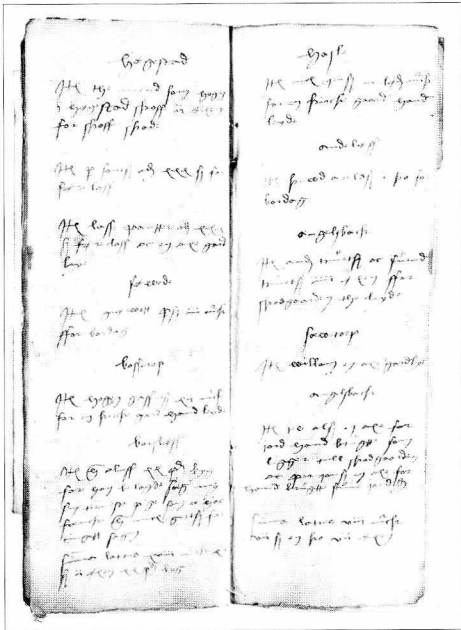
Vi skal nu gå i detaljer med den ærkebiskoppelige godsadministration, nærmere bestemt administrationen af godset under Lundegård. Godset findes opført i en omfattende og usædvanlig detaljeret jordebog, den såkaldte Pal-

tebog fra omkring 1515. Et jordebogsregnskab fra 1522 belyser oppebørselen af de faste afgifter, som personalet i skriverstuen og fadeburet på Lundegård stod for, mens alle de uvisse afgifter blev oppebåret af den ærkebiskoppelige official, hvis regnskaber vi har bevaret for årene 1519-22.⁸ Det er officialen, der står i centrum i det følgende, for det var først og fremmest ham, der var ærkebiskoppens repræsentant i forhold til bønderne, ham der færdedes ude i landsbyerne, mens man på Lundegård kun så noget til bønderne, når de en eller to gange om året mødte op for at indbetale deres afgifter.

Officialen kan bedst karakteriseres som fogeden på Lundegård.⁹ Ved sin udnævnelse fik han overdraget Lundegårds nøgler som symbol på, at han var i besiddelse af befalingsmagten på bispegården, nøjagtig som slotsfogederne var det på de ærkebiskoppelige slotte. At officialen havde befalingen på Lundegård, må dog ikke forlede til at tro, at han tilbragte al sin tid her. Et par samtidige vidnesbyrd karakteriserer officialens funktion med udtrykket, at han "red i det gods", der lå til Lundegård. De bevarede officialsregnskaber viser da også, at officialen først og fremmest var en ambulerende embedsmand, der konstant var på farten i det under Lundegård liggende gods.

Hvad der krævede officialens stadige nærvær ude i landsbyerne, var som allerede antydet oppebørselen af de

uvisse afgifter. I modsætning til de faste afgifter, der for hver enkelt gård var opført i jordebogen, og hvis erlæggelse skulle finde sted på Lundegård til sædvanlige terminer, krævede oppebørselen af de uvisse afgifter viden om og afgørelse i hvert individuelt tilfælde. Blot et enkelt eksempel: Et dødsfald blandt de ærkebiskoppelige fæstebønder kunne give anledning til betaling af tre forskellige afgifter: arveafgift, indfæstning og førlov. Men for at kunne opkræve disse afgifter måtte officialen for det første skaffe sig viden om, at dødsfaldet havde fundet sted; for det andet finde ud af, hvor mange arvinger der var tale om, idet arveafgiften betaltes med et bestemt beløb pro persona; for det tredje tage stilling til, om den pågældende fæstegård kunne overtages af enken eller en søn eller skulle overgå til en helt tredje person; for det fjerde fastsætte størrelsen af den indfæstningsafgift, som den nye fæster skulle betale (også hvis det var enken eller en søn); for det femte opkræve førlov, hvis afdødes enke og børn i stedet for at blive siddende på gården forlod det ærkebiskoppelige gods; og for det sjette finde personer, der ville gå i borgen for betalingen af de fastsatte afgifter. Og så har vi endda ikke medregnet selve betalingen, der for de større afgifters vedkommende næsten altid opdeltet på to terminer, og som i en del tilfælde endda faldt i endnu flere omgange. Det hele forudsatte, at officialen – givetvis flere gange – personligt kom til stede og mødtes med de involverede bønder.

Fra den ærkebiskoppelige official Hans Skovgaard stammer et forholdsvis omfattende regnskabsmateriale dækkende årene 1519-22. Det er bevaret som bevismateriale mod Hans Skovgaard, der i slutningen af 1522 fængsledes, sigtet for at have begået et omfattende underslæb. Ved fængslingen beslaglagde man officialens regnskabsbøger og fandt hurtigt ud af, at Hans Skovgaard havde oppebåret langt flere indtægter, end det fremgik af de officielle regnskaber, han havde fremlagt ved sine regnskabsafregnelser. Hans Skovgaard slap ud af fængslet mod et løfte om en kæmpeerstatning, som han dog straks søgte hjælp hos kongen til at få nedsat. Siden fulgte en bitter strid mellem ærkesædet og den forhenværende official, der strakte sig helt frem til reformationen. – Her ses to sider af det officielle regnskab, som Hans Skovgaard afleverede ved sin sidste regnskabsafregning, den 6. november 1522. Første post omfatter to øksne, som mænd i Høgestad har betalt for skovskade. (Foto: Rigsarkivet).

Der var én bestemt slags af de uvisse afgifter, hvis oppebørsel mere end nogen anden krævede en aktivt indgribende indsats af den ærkebiskoppelige official, nemlig sagefaldet, dvs. indtægterne af rets bøder og forbrudt gods. På dette punkt giver officialsregnskaberne fra Lund et enestående indblik i senmiddelalderlige forhold, som vi normalt ved meget lidt om.¹⁰ De er også vanskelige at bruge, især på grund af deres snævert afgrænsede perspektiv: De opregner omhyggeligt personer, forbrydelser og bødebeløb, men fortæller kun sjældent og rent en passant, hvorledes

forbrydelserne blev afsløret, forfulgt og straffet. I vid udstrækning må vi derfor selv slutte fra regnskaberne enkeltstående detailoplysninger til hele den retslige kontekst.

Lad os tage udgangspunkt i officialens egen rolle – eller roller skulle vi måske sige, for det synes klart, at officialen varetog flere forskellige funktioner i opretholdelsen af lov og ret på det under Lundegård liggende gods. Med moderne udtryk kan man sige, at officialen alt efter situationen fungerede som politi, anklager, dommer og forsvarer.

Officialens politimæssige funktioner ser vi klare i de situationer, hvor han ligefrem fanger en forbryder på fersk gerning: Han griber en bondes tjenestedreng i Ystad med et læs has-selris hugget ulovligt i en af de ærke-biskoppelige skove; en sognepræsts tjenestedreng griber han på muren omkring Søvde skudgård, "som han havde sat stige til og brød sten af".¹¹ I begge tilfælde fulgtes pågribelsen af en aftale med lokale mænd, der gik i borgen for, at synderne ville komme og stå "til rette", når officialen krævede det. En rigtig arrestation nævnes også, nemlig da officialen lod en kone – som vist med forsæt havde lokket sin mand ud i hor – føre til Värpinge, utvivlsomt for at hun kunne tages i forvaring på ærkebispens gård her.¹² De nævnte tilfælde er formodentlig blot de mest spektakulære eksempler på en funktion, som i det hele taget gik ud på at holde øje med alle former for uregelmæssigheder, overtrædelser og forbrydelser på det ærkebiskoppelige gods.

I alle tilfælde, hvor der var sket en krænkelse af ærkesædets rettigheder, hvad enten der var tale om et groft overfald på en ærkebiskoppelig bonde eller blot om et af de hyppige tilfælde af ulovlig skovhugst i en af ærkebispens skove, var det officialens opgave at finde den ansvarlige og få ham straffet. Ved store og alvorlige forbrydelser begået af udenforstående implicerede det, at officialen måtte rejse anklage på herreds- eller lands-

ting. Det ser vi et eksempel på, da to af Bosjö klostrets tjenere voldeligt var trængt ind på en af ærkesædets gårde og havde overfaldet den ærkebiskoppelige fæstebonde i hans egen stue. Det var et "voldsværk" i landskabslovenes forstand, der ville medføre fredløshed, såfremt det ikke sonedes med bøder. Officialen oplyser da også om de to, at han har "delt" på deres fred, altså rejst fredløshedssag mod dem. Udgangen på sagen blev, at forbryderne kom til at betale en ganske betragtelig bøde: 10 lødige mark til ærkebispens, 4 lod sølv til officialen selv "og bonden en ko for sin skade".¹³ Ved de små og helt ukomplicerede forbrydelser, som f.eks. ulovligt skovhug, ser det imidlertid ud til, at sagerne klareredes, uden at man behøvede at gå "omvejen" ad herreds- eller landsting, ved en udenomsretslig "aftale" om betaling af et bestemt bødebeløb.¹⁴

Hovedsagen i nærværende sammenhæng er officialens forhold til ærkesædets egne tjenere. Havde en ærkebispetjener begået en forbrydelse mod en udenforstående, var det naturligvis op til denne selv at rejse sag mod ham på tinge, men dét var næppe proceduren ved "interne" ulovligheder begået af ærkesædets tjenere. Der kan ikke være tvivl om, at ærkebispens i kraft af sine særlige privilegier var i besiddelse af retten til at retsforfølge sine tjenere og eksekvere domme over dem, således at sådanne sager *ikke* skulle for de normale ting.¹⁵ Det er formodentlig – ud

over det allerede nævnte snævre perspektiv – én af grundene til, at officialsregnskaberne så sjældent omtaler stævning til herreds- eller landsting i forbindelse med de omhandlede forbrydelser. En anden er den lige omtalte, at en del sager bragtes ud af verden ved bødebetaling, efter en udenomsretslig procedure, hvorved sagen blev “aftalt” mellem officialen og den pågældende forbryder.¹⁶ I realiteten ser det da ud til, at officialen på egen hånd klarede den store hovedpart af forbrydelserne blandt bønderne på det under Lundegård liggende gods.

I tilfælde, hvor den ene ærkebiskoppelige fæstebonde var kommet i strid med den anden, kunne man forestille sig, at bønderne ønskede at ordne sådanne indbyrdes stridigheder uden officialens indblanding. At officialen naturligvis ikke kunne acceptere noget sådant, da han så gik glip af sine bødeindtægter, ser man et tydeligt eksempel på i Stångby i 1520: En ærkebiskoppelig bonde havde slået en anden ærkebiskoppelig bondes hustru “blå og blodig udi hendes egen stue”. Det var et voldsværk, og følgelig ser man officialen oppebære en stor bøde af den skyldige – men sandelig også en stor bøde af den bonde, hvis hustru var blevet overfaldet, “for et voldsværk, som skete udi hans gård på min herres grund, og han tog gave derfor og dulgte sagen”!¹⁷ Eksemplet antyder, at de mange tilfælde af voldelige sammenstød – fra “hårdrag” og

“bårdag” til egentligt voldsværk – blandt de ærkebiskoppelige bønder næppe ville have givet de helt store bødeindtægter til officialen, hvis ikke denne selv havde sørget for at opspore og påtale de pågældende forbrydelser. Der var således en direkte økonomisk interesse forbundet med officialens kontrol med uregelmæssigheder blandt bønderne.

I særlig grad giver bønderne for de gejstlige forbrydelser indtrykket af kontrol med bøndernes dagligliv helt ned i de mindste detaljer, for disse forbrydelser – de såkaldte “åndelige sager” – hørte næsten alle hjemme på det seksuelle område. Oven i købet var feltet for de seksuelle forbrydelser både større og betydeligt mere kompliceret end i vore dage, ikke mindst på grund af den middelalderlige kirkes begreb om det “åndelige slægtskab”, som etableredes ved dåbshandlingen, og som bevirkede, at der blev tale om blodskam, hvis f.eks. en kvinde havde samleje med en mand, der havde stået fadder til hendes barn. Men også udstrækningen af forbuddet mod seksuelt samvær mellem personer, der var nærmere beslægtede end fjerde led, til at gælde også personer, der blot var besvogrede med hinanden, nødvendiggjorde en detaljeret viden om bøndernes personlige forhold. Overraskende nok ser det ud til, at officialen også på dette område var i stand til at håndtere de fleste sager selv. Kun ved ganske enkelte, mere komplicerede sager – som da en

sgonepræst havde "belagt sig" med sin tjenestepige, som han oven i købet var for nært beslægtet med – omtales det, at en Lundekannik har været inddraget for at tage stilling til forbrydelsen: "hr. Mikkel Gertsen fordagtingede sagen".¹⁸ I sådanne sager kunne der være tale om en særlig gejstlig "tillægsstraf", som f.eks. at stå offentligt skrifte i Lund eller at drage på pilgrimsfærd udenlands, men ellers ordnedes også alle de gejstlige sager øjensynligt ved betaling af bøder til officialen. Særdeles høje bøder for øvrigt, for værdien af de oppebårne bøder for seksuelle forbrydelser ligger i størrelsesordenen 10-30 mark.

Også hvor en af ærkesædets tjenere blev anklaget af en udenforstående, hvad enten det var den kongelige lensmand, hans repræsentant herredsfogeden eller en privatperson, var officialen indblandet, men nu som den person, der varetog det retslige forsvaret af den pågældende ærkebispetjener. Sagerne kunne variere betragteligt: én beskyldtes for ulovlig udøvelse af landhåndværk, en anden for at have gjort landkøb, en tredje anklagedes for tyveri af en okse. I alle tilfælde måtte officialen træde assisterende til; med et ganske karakteristisk udtryk hedder det et par steder i regnskaberne: "jeg skal hjælpe ham til lov".¹⁹ Gratis var denne retslige assistance ikke – det er netop derfor, vi kender noget til den. I hvert enkelt tilfælde måtte den pågældende betale et bestemt beløb for officialens indsats.

Oppebørselen af de uvisse afgifter krævede officialens stadige nærvær ude i landsbyerne, krævede hans indseende med og indgriben i, hvad der foregik overalt på det ærkebiskoppelige gods. Regnskaber udmærker sig ved at operere med kvantificerbare størrelser, og i det følgende skal forsøges, om der kan sættes tal på nogle af de her omhandlede forhold. I fokus er fortsat især de forhold, der siger noget om graden af officialens viden om og kontrol med, hvad der foregik i landsbyerne.

De lundensiske officialsregnskaber omfatter tiden fra december 1519 til december 1522, men har desværre en stor lakune fra juni 1520 til april 1521. For at få et indtryk af omfanget af officialens aktivitet på årsbasis har jeg foretaget en optælling for et enkelt år, nemlig året mellem officialens to regnskabsaflysninger den 29. oktober 1521 og den 6. november 1522. Om det var et typisk år eller ej, kan jeg naturligvis ikke vide, men sådan er vilkårene som regel, når man vil udnytte det sparsomt og tilfældigt overleverede regnskabsmateriale fra dansk senmiddelalder.

Først et par bemærkninger om de samlede tal for officialens oppebørsel i det undersøgte år. Der er i alt opført 178 bøde- og afgiftsbeløb, fordelt på 76 forskellige lokaliteter. Disse tal skal naturligvis ses i relation til størrelsen af godset under Lundegård, der som nævnt omfattede ca.

Tabel 1. De vigtigste afgifter i Lundegårds officialsregnskaber 29/10 1521 - 6/11 1522

Afgift	Antal tilfælde	Antal forskellige beløb
Gårdleje	68	25
Førlov	28	1
Forsvar, husbondhold	16	5
Arvepenge	10	1
Driftfæ	8	6
I alt	130	

Kilde: RA, Reg. 108 A, pk. 12, Hans Skovgaard's officialsregnskab 1519-22, fol. 18r-32r

1.100 gårde, men hvortil skal lægges det sognekirkegods, som ærkebispens havde forsvaret over. Det ville imidlertid være forkert at bruge tallene til gennemsnitsberegninger og sige f.eks., at en bonde på godset under Lundegård kun hvert femte eller sjette år var i berøring med officialen, eller at man i den enkelte landsby højst så ham et par gange om året. Man må hele tiden huske på, at regnskaberne ikke viser alle officialens besøg i landsbyerne under Lundegård, kun de besøg, der gav anledning til en afgifts- eller bødebetalning. Officialens reelle rejseaktivitet må have været adskillige gange større, end tallene her viser. Det er kun "toppen af isbjerget", vi ser i regnskaberne. Og det, man skal lægge vægt på, er derfor, hvor stor denne "top" faktisk er.

I tabel 1 og 2 ser jeg nærmere på de vigtigste af de afgifter og bøder, officialen oppebar.²⁰ Vigtigt i vores sam-

menhæng er ikke blot, hvor mange forskellige afgifter og bøder der blev oppebåret, og hvor mange tilfælde der var af hver slags, men også hvor *differentierede* afgifts- og bødesatserne var. De tre forhold repræsenterer jo en målestok for, hvor fintmasket "nettet" var: Jo flere forskellige afgifter og bøder der kunne oppebæres, og jo mere differentierede afgifts- og bødesatserne var, jo større grad af indgriben fra officialens side må der have været tale om. Bortset fra de to afgifter, der betaltes med et fast beløb, førlovsafgiften (30 skilling) og arveafgiften (30 skilling pr. arving), var der, som man vil se, ingen faste takster for de forskellige afgifter og forbrydelser. Det må betyde, at officialen i hvert enkelt tilfælde har foretaget en individuel vurdering af sagens omstændigheder, der f.eks. ved indfæstningsafgiften – i Skåne kaldet "gårdleje" – omfattede den pågældende gårds størrelse og ved bøderne så på forbry-

Tabel 2. De vigtigste bøder i Lundegårds officialsregnskaber 29/10 1521 - 6/11 1522

Forbrydelsens art	Antal tilfælde	Antal forskellige beløb
Voldsforbrydelser	8	7
Sexforbrydelser	6	6
Skovskade	4	4
Tyveri	4	4
Drab	3	3
I alt	25	

Kilde: RA, Reg. 108 A, pk. 12, Hans Skovgaards officialsregnskab 1519-22, fol. 18r-32r

delsens alvor, og som i alle tilfælde vel også tog hensyn til de involverede personers betalingsevne.

For at få et mere konkret indtryk af realiteterne på lokalt plan har jeg i tabel 3 angivet tallene for de fem landsbyer, der har flest afgifts- og bødebetalinger i det undersøgte år, idet jeg til sam-

menligning har angivet antallet af ærkebiskoppelige fæstebønder i de pågældende landsbyer ifølge jordebogsregnskabet fra 1522. Det er fortsat vigtigt at huske på, at det altid må have været mere eller mindre tilfældigt, hvor mange uvisse afgifter og bøder der var i en bestemt lokalitet i et givet år. Det afgiver de fem landsbyer

Tabel 3. Afgifter og forbrydelser i fem landsbyer under Lundegård 29/10 1521 - 6/11 1522

Landsby	Antal gårde	Gårdleje	Førlov	Bøde	Andet
Frihult	2	4			
Snårestad	32	1		3	2
St. Köpinge	33	5		3	3
Högestad	39	2	5	1	
Stångby	3			1	4

Kilde: RA, Reg. 108 A, pk. 12, Hans Skovgaards officialsregnskab 1519-22, fol. 18r-32r

da også et ganske frapperende eksempel på, for her optræder Frihult og Stångby, med henholdsvis 2 og 3 ærkebiskoppelige fæstegårde, sammen med tre landsbyer på mellem 30 og 40 gårde hver. At de største lokaliteter har de fleste bøde- og afgiftsbetalinger, kommer naturligvis ikke som nogen overraskelse. Nok værd at understrege ud fra disse eksempler er imidlertid, at selv de mindste lokaliteter ikke undgik officialens opmærksomhed.

Med den ærkebiskoppelige official og hans stadige rejser rundt i det ærkebiskoppelige gods er vi imidlertid ikke færdige med den kontrol, der udøvedes med bønderne på godset under Lundegård. Vi kommer nemlig nu til de godsadministrative strukturer på lokalt plan.²¹

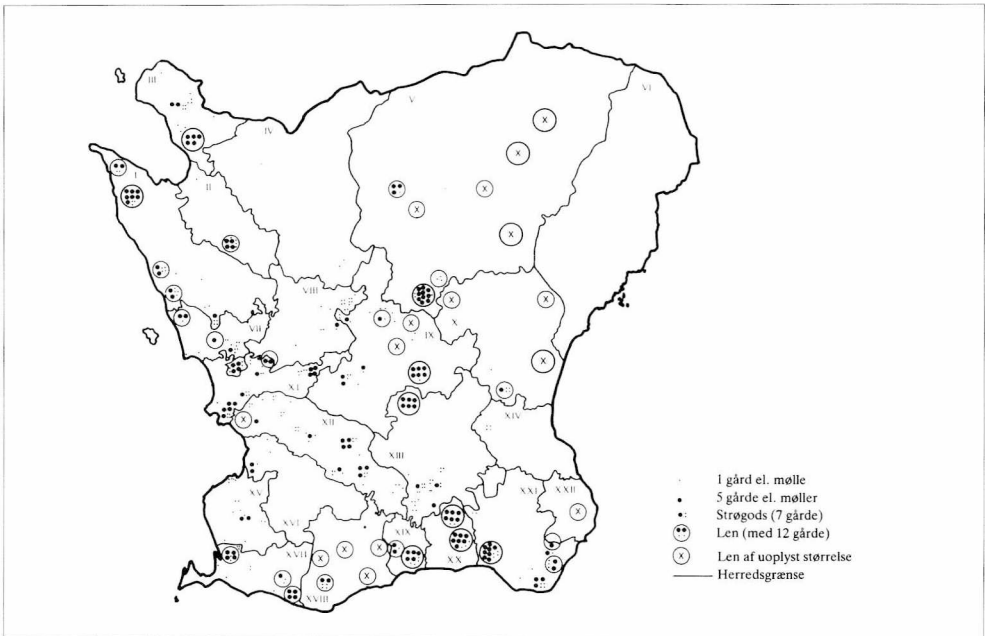
Det meget omfattende gods, der administreredes under Lundegård, var kun for halvdelens vedkommende strøgods. Den anden halvdel – fortrinsvis det gods, der lå fjernest fra Lund – var inddelt i såkaldte “len”, det vil sige velarronderede godsmasser af forholdsvis beskeden størrelse, ofte bestående af eller med kerne i en landsby, hvor ærkesædet ejede alle gårdene. Af jordebogsregnskabet fra 1522 fremgår klart, hvad forskellen i godsadministrativ henseende var på strøgodsset og lenene: Strøgodssets bønder var individuelt ansvarlige for deres ydelser og mødte personligt op på Lundegård med landgilden og de øvri-

ge faste afgifter, hvorimod de tilsvarende ydelser fra lenene indbetalt samlet af en repræsentant for lenet, den såkaldte “lensmand”. Han sad – som regel med fritagelse for skat og småredsler – på lenets største gård, kaldet skudgården, der fungerede som opsamlingssted for bøndernes ydelser.

Skudgårdene spillede en særdeles central rolle, både i det enkelte len, men også i godsadministrationen som helhed. Skudgårdene var nemlig forudsætningen for, at de len, der lå fjernere end en dagsrejse fra Lund, stadigvæk kunne administreres fra centralt hold. Det var ikke tilfældigt, at bønderne i ærkesædets mange smålen leverede deres ydelser til skudgårdene, for det var netop her, at officialen og hans følge af væbnede svende tog ind og fik mad, øl og hestefoder på deres rejser. Officialsregnskaberne aflægger da også talrige vidnesbyrd om det intime samarbejde mellem officialen og de bønder, der sad som “lensmænd” på ærkesædets skudgårde. En del af de uvisse indtægter, som officialen oppebar, blev i virkeligheden opkrævet af bondelensmændene og tilsendt officialen. Den hyppigt nævnte bondelensmand i Sövde ses eksempelvis at have leveret officialen penge for førlov, gårdleje, driftefæ og rømningsgods, men også arvepenge, hittegods og penge for vragfund blev overdraget officialen af diverse bondelensmænd.²² Meget ofte var det bondelensmændene, der gik i

borgen for bøndernes betaling af gårdleje, førlov og bøder. I det hele taget assisterede de vel officialen i dennes funktioner, med hensyn til det retslige forsvar af godset f.eks. ved at foretage indledende undersøgelser i lenet eller ved at optage sognevidner.²³ Bondelensmænd eller skudgårdsbønder var således en slags ærkebiskoppelige tillidsmænd i landsbyerne selv, og at de almindelige bønder næppe altid har set med venlige øjne på sådanne godsejerrepræsentanter inden for egne rækker, fremgår af, at officialsregnskaberne giver hele to eksempler på overfald på en bondelensmand.²⁴

Af officialsregnskaberne fremgår, at officialen ikke færdedes i de fjernestliggende dele af det under Lundegård liggende gods, i lenene i Göinge herred og i det sydlige Halland. Selv dét behøver dog ikke at betyde, at de ærkebiskoppelige bønder i sådanne mere fjerntliggende og uvejsomme områder fik lov at passe sig selv. Snarere må man antage, at skudgårdsbønderne her varetog endnu flere af de godsadministrative opgaver, som officialen normalt tog sig af, således at deres stilling kan have nærmet sig egentlige lensfogeders. Det er derfor også tænkeligt, at skudgårdsbønderne her har været endnu mere fremtrædende end

Kort over godset under Lundegård ifølge jordbogsregnskabet fra 1522. (Korttegning: Per Ingesman).

de almindelige fæstebønder. I den retning peger eksempler i Paltebogen, der viser, at bonden i Skillinge skudgård i Norra Åsbo herred havde fri jagt til sin gård – ellers en udpræget adelsrettighed – og at det i Norra Sandby i Göinge herred ligefrem var en lavadelsmand, der sad som “fæstebonde” på den ærkebiskoppelige skudgård!²⁵

Slotte og len

Jeg har andetsteds argumenteret for, at det senmiddelalderlige officialsembede blev skabt med henblik på administrationen af det under Lundegård liggende gods, der med sin størrelse og sin vidtstrakte beliggenhed må have frembudt særlige administrative problemer.²⁶ Det betyder, at resultaterne fra undersøgelsen af officialens virke ikke uden videre kan overføres til de andre dele af det ærkebiskoppelige gods. Som sagt må selve de godsadministrative funktioner imidlertid have været nogenlunde de samme overalt. Når vi vender os til ærkesædets øvrige gods, bliver spørgsmålet da, hvem der her udførte de funktioner, som på godset under Lundegård varetoges af officialen, og hvorledes det skete.

Det er – som flere gange berørt – administrationen af det under slottene liggende gods, der viser flest lighedspunkter med forvaltningen af godset under Lundegård, og slotsfogedernes godsadministrative arbejde har anta-

gelig ikke adskilt sig meget fra officialens.²⁷ Dog har slotsfogederne næppe i så høj grad som officialen været ambulerende embedsmænd; men det hænger sammen med, at godset under slottene – med Hammershus som undtagelsen – var betydeligt mindre og mere koncentreret end Lundegårdsgodset. Af samme grund har kontrollen med bønderne ikke nødvendigvis været mindre effektiv.

Som sagt har vi et ganske godt kendskab til administrationen af godset under slottene Åhus og Hammershus. Fra Åhus har vi bevaret et kombineret indtægts- og udgiftsregnskab fra 1532-33, mens forholdene på Bornholm belyses af et mere forskelligartet kildemateriale, som en række stridigheder om slotsfogedens oppebørsel har afsat. I min bog om ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen har jeg givet en udførlig analyse af Åhusregnskabet, så det vil jeg lade ligge her – også fordi det nok giver et godt indblik i de godsadministrative strukturer, men ikke på samme måde som officialsregnskaberne et direkte indtryk af, hvordan godsadministrationen i praksis fandt sted.

Materialet fra Bornholm er mere givende i vores sammenhæng. I det følgende skal jeg koncentrere mig om to fortegnelser over slotsfogedens oppebørsel af den gejstlige jurisdiktion og af forskellige kirkebønder i årene umiddelbart efter Lübecks overtagelse af Bornholm i 1525. Fortegnelserne blev

fremlagt i 1555 som dokumentation i en strid mellem Danmark og Lübeck om netop denne oppebørsel, idet den var blevet forbeholdt ærkebispens ved overdragelsen af øen i 1525 og derfor – her efter reformationen – kunne hævdes at tilkomme den danske konge som ærkebispens “arvtager”.²⁸ Da den lybske foged, så vidt vi kan se, stort set videreførte den ærkebiskoppelige slotsfogeds funktioner fra årene før 1525, kan de to fortegnelser utvivlsomt bruges retrospektivt som kilde til forholdene også i ærkebiskoppelig tid. Især oppebørselen af den gejstlige jurisdiktion minder meget om det, vi kender fra Lundegårds officialsregnskaber 1519-22. Jeg skal derfor heller ikke foretage nogen større selvstændig analyse, blot uddrage et par hovedpunkter til underbygning af de allerede opnåede resultater.

I bilag 1 findes en oversigt over den lybske fogeds oppebørsel af den gejstlige jurisdiktion på Bornholm fra lybækkernes overtagelse af øen i 1525 og frem til 1540. Oversigten er sammenstillet på grundlag af to forskellige kilder, der som sagt hænger sammen med striden mellem Danmark og Lübeck netop om den gejstlige jurisdiktion på Bornholm. I forbindelse med striden var en dansk delegation, bestående af Jens Brahe, Stig Pors og Truid Ulfstand i 1543 til forhandlinger med lybækkerne på øen. De fandt ud af, at lybækkernes foged, Bernt Knob, havde oppebåret mere af den gejstlige jurisdiktion, end det fremgik af hans

eget register, og Truid Ulfstand udarbejdede et særligt register herover. I bilaget er sammenstillet oplysningerne fra begge disse kilder, først oppebørselen ifølge Bernt Knobs eget register, derefter oppebørselen herudover ifølge Truid Ulfstands register.

De to registeruddrag udgør en, både kultur- og retshistorisk, overordentlig interessant kilde, som godt kunne fortjene en mere indgående analyse, end det er muligt at give her. Kilden viser, at man i senmiddelalderen havde en udstrakt grad af regulering af befolkningens adfærd på det seksuelle område. Kirkens idemæssige baggrund herfor, dens ønsker om at få folket til at leve i overensstemmelse med den kanoniske rets regler, behøver vi ikke at komme nærmere ind på i denne sammenhæng, for de var klart nok *ikke* drivkraften for en mand som Bernt Knob. Han var, præcis ligesom officialen på Lundegård omkring 1520, interesseret i at kontrollere bønderne og afsløre deres eventuelle overtrædelser af den kirkelige ret på grund af de bøder, som forbrydelserne kastede af sig. Og der er ingen grund til at tro, at han ikke skulle have gjort alt, hvad der stod i hans magt for at afsløre så mange forbrydelser som muligt og derved få så store bødeindtægter som muligt. Hans midler kender vi ikke, men de har næppe været principielt forskellige fra dem, den lundensiske official benyttede sig af: stadige “visitationsrejser” rundt til landsbyerne kombineret med informationer fra

Table 4. Størrelse og indehavere af ærkesædets len i Skåne ca. 1497

Len	Antal gårde	Lensmand	Residens	Afstand i km
Skillinge	15	Jens/Niels Olsen	Hardeberga	68
Östra Karaby	17	Otte Andersen (Thott)	Näs	4
Nosaby	8	Peder Stygge (Galen)	Legeved	7
Norra Sandby	20-24	Mads Tagesen (Huitfeldt)	Norra Sandby	0
Gislöv	20	Birgitte Karlsdatter (Star)	Gislöv	0
Tullstorp	5	Jens Holgersen (Ulfstand)	Glimminge	4
Hjälmskult	12	Jens Olsen (Ulfeldt)	Hjälmskult	0
Norra Strö (?)	44 (?)	Niels Hack	Häckeberga	76 (?)
Norra Vram	24-26	Teus Brostrup	Norra Vram?	0 (?)
Stora Slågarp	31	Henning Brostrup	Skabersjögård	9
Fulltofta	60	Hans Brostrup	Fulltofta	0
Äsphult	?	Hans Brostrup	Fulltofta	17
Västerstad	29-30	Tage Henriksen (Hollunger)	Dybäck	45
Häglinge	50-52	Tage Henriksen (Hollunger)	Dybäck	68
Vallby	14	Aage Bing	Vallby?	0 (?)
Björkeberga	28	Peder Lang	Vollsjö	76
Finja	10	Jens Erlandsen (Gere)	Älsåkra	23
Katslösa	11	Tue Bagge	Katslösa	0
Sörby	11	Kirstine	Sörby?	0 (?)
Rönneberga	5	Anders Galen	Lund?	28 (?)
Gissleberga	10-14	Anders Robertsen (Grott)	Lund?	18 (?)
Rya	8	Eline Thorkildsdatter (Brahe)	Näs?	33 (?)
Norra Åsum	41 (?)	Erik Jensen Urup	Ugerup	5
Glumslöv	11-13	Truid Ged	Glumslöv	0
Åkarp	7	Peder Nielsen Jude (Norby)	Åkarp	0

Kilde: Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, 1990, s. 24f., 282-88 samt passim.

lokale folk. Netop med hensyn til adfærden på det seksuelle område kan der i øvrigt godt have været tale om en betydelig grad af "social kontrol", om at folk holdt øje med hinanden og angav eventuelle syndere til sognepræst eller slotsfoged.

Det er ikke alle forbrydelser, der kan identificeres, men om hovedindtrykket er der ingen tvivl. Hvad jeg især vil hæfte mig ved, er for det første, at næsten alle forbrydelser er individuelt karakteriserede, og for det andet, at stort set alle bønderne er forskellige: Der er hverken tale om standardiserede "forbrydelsesbeskrivelser" eller om faste bødetakster. Det må betyde, at fogeden i hvert enkelt tilfælde har vurderet forbrydelsen og fastsat bøden på grundlag af forbrydelsens alvor og den pågældende persons betalingsevne. Begge dele bærer, som jeg tidligere har argumenteret for, vidnesbyrd om anvendelsen af et meget fintmasket net ved fangsten af forbrydere.

Hvad de bortforleuede len angår, er vi som sagt meget dårligt stillet rent kildemæssigt.²⁹ I modsætning til officialen og fogederne på slottene skulle de lavadelsmænd, der havde ærkesædets len i forlening, ikke aflægge regnskab for deres godsadministration, og under normale omstændigheder har de sikkert varetaget denne uden indblanding fra ærkebispens side. Fra lensbrevene ved vi, at lensmændene skulle varetage de gængse godsadministrative funktioner: oppebære land-

gilden og hovedparten af bøndernes øvrige ydelser, ind- og afsætte bønder, stå for det retslige forsvar af bønderne samt sikre ærkesædets ejendomsrettigheder. I forhold til lenet og dets bønder indtrådte lensmanden altså i næsten alle ærkebispens rettigheder og forpligtelser. Kun forbeholdt ærkebispens sig ved bortforleninger de største retsbøder, oppebørselen af den gejstlige jurisdiktion samt retten til at gæste i lenet og til eventuelt at anmode bønderne om en særlig ekstraskat, en "almindelig hjælp".

Kildemanglen gør, at vi ikke umiddelbart kan se, hvordan godsadministrationen i praksis var organiseret, men der er ingen grund til at tro, at den var mindre nidkær end officialens og slotsfogedernes. Situationen var jo den enkle, at lensmændene skulle leve af indtægterne fra deres len. Tilmed var alle forudsætninger for en effektiv godsadministration til stede, dels fordi lenene normalt var forholdsvis små og velarronderede, dels fordi den typiske lensmand var en lavadelsmand, som ikke havde egen hovedgård og derfor residerede på sit len. Det fremgår af tabel 4, hvori de bortforleuede ærkebispelen i selve Skåne ca. 1497 er opført med angivelse af lenets størrelse og lensmandens residens.

Selvfølgeelig var der situationer, hvor en lensmand ikke residerede på sit len, enten fordi han boede på sin egen hovedgård, eller fordi han sad inde med flere len. Men selv i sådanne

tilfælde var ærkebispens repræsentant, som tabellen viser, aldrig forfærdelig langt væk fra sit len. Den ærkebiskoppelige forleningspolitik indebar, at lenene normalt blev givet til den lokale lavadel, ikke til fjerntboende personer uden lokalkendskab. I øvrigt kender vi i hvert fald ét eksempel på, at en lensmand havde sin egen foged siddende på et ærkebiskoppeligt len.³⁰

Konklusion

Min argumentation i denne artikel har fulgt to hovedlinier. Jeg har for det første understreget, at den senmiddelalderlige godsejer havde et stærkt økonomisk incitament til at føre nøje kontrol med sine bønder, idet stort set alle de uvisse afgifter kun kunne oppebæres, såfremt gods-ejeren sikrede sig viden om de situationer, der gav anledning til afgiftsbetalingen: dødsfald, fæsterskifter, forbrydelser. For det andet har jeg fremhævet, at de administrative enheder normalt var så små og godsejerens repræsentant så nær, at en nøje kontrol med bønderne faktisk var mulig. Og hvor enhederne undtagelsesvis var store og mere vanskeligt administrerbare, var der skabt særordninger, der alligevel muliggjorde en høj grad af kontrol – som f.eks. på godset under Lundegård, hvor godsadministrationen varetoges af en særlig ambulerende embedsmand, officialen, støttet af lokale bondelensmænd. Spørgsmålet bliver nu, om denne argumentation kan have generel gyldighed.

At den har det med hensyn til det økonomiske incitament til at føre kontrol med bønderne, kan der næppe være tvivl om. Da de danske bønder i senmiddelalderen var forholdsvis velstående og deres faste afgifter til jordejerne i virkeligheden relativt beskedne, således som det for nylig er blevet understreget af Erik Ulsig,³¹ ja, så må der for godsejerne have været et ekstra stærkt incitament til at få så meget som muligt ud af de uvisse afgifter. Det er ofte understreget med hensyn til en ubestemt ydelse som gæsteriet, der netop voksede stærkt fra midten af det 15. århundrede,³² men der er ingen grund til at tro, at det ikke også skulle gælde for de øvrige uvisse afgifter.

Hvad så med de administrative enheders størrelse og godsejerens grad af nærhed? En dækkende besvarelse af, om den ærkebiskoppelige godsadministration i denne henseende afveg fra resten af Danmark, ville kræve selvstændige studier i større stil. I det følgende skal jeg forsøge at antyde et svar ud fra de undersøgelser, med forskelligt sigte, der foreligger fra andre forskeres side.

Det ser ud til, at de andre bispestoles godsadministration ikke adskilte sig fundamentalt fra ærkesædets. I hvert fald Roskildebispens gods havde nogenlunde samme struktur, med et stort domænegods administreret direkte under Roskildegård af den bis-koppelige generalofficial, og derudover

en række lavadelsadministrerede slotte og len spredt ud over Sjælland.³³ Det samme havde Århusbispens gods, der foruden af en række småforleninger bestod af fem større len samt bispegårdslenet, det senere Århusgård len, der i hvert fald i perioder administreredes af bispens official.³⁴ Også Viborgbispens gods havde samme grundlæggende struktur, men en noget anderledes administrationsform, idet hovedparten af stiftsgodset i tiden kort før reformationen administreredes direkte under generalofficialen i Viborg og en seks-syv gejstlige lokalofficialer, der sad rundt omkring på stiftshovedgårdene.³⁵ I de andre stifter er kun dele af den biskoppelige godsadministration undersøgt, men stadigvæk uden markant afvigende resultater.³⁶

Hvad adelens gods angår, må man i henseende til størrelsen af det underliggende gods kunne parallellisere ærkesædets len med lavadelens godser, der højest omfattede et halvt hundrede gårde, og de mindre slotte – Näsbyholm, Åhus og Elleholm samt Flyinge – med de store højadelsgodser på op til flere hundrede gårde. Arronderingen af adelens godser er først og fremmest undersøgt af Erik Ulsig, og med inspiration fra ham af en række andre forskere. Ulsig konkluderer om godsstrukturen i senmiddelalderen, at selv om strøgodsbesiddelse var den dominerende godsform, og arronderingen altså ringe, så havde det enkelte gods næsten altid en betydelig sammenhængende godsmasse som kerne, for-

uden at en stor del af strøgodset lå som *arronderet strøgods* i en ring omkring denne kerne.³⁷

Om de kongelige slotslen i henseende til størrelse, godsstruktur og administrationsform på lignende vis kan parallelliseres med ærkebispens Hammershus, eller med Lundegård for den sags skyld, er ikke umiddelbart til at sige. Det bedst undersøgte af de kongelige len, Næsbyhoved på Fyn, som ganske vist også var et af de mindre slotslen, udviser en forbausende god arrondering af det underliggende gods.³⁸ Om det er karakteristisk eller ej, ved vi ikke på grund af manglende undersøgelser. Men i øvrigt må man huske på, at selv et tilsyneladende spredt krongods godt kunne bestå af en række mindre og hver for sig ganske velarronderede enkeltgodser.³⁹

Det må naturligvis understreges, at der var betydelig forskel på, hvor udstrakte rettigheder de forskellige godsejergrupper besad i forhold til deres fæstebønder; ikke enhver adelsmand havde de øvrighedsrettigheder og gejstlige jurisdiktionsbeføjelser, som ærkebispens var i besiddelse af. Med mit afsluttende rids påstår jeg derfor heller ikke at have bevist, at der overalt i senmiddelalderens Danmark fandtes den samme nøje kontrol med bønderne som på ærkesædets gods, kun at *mulighederne* for at føre en sådan kontrol var til stede – og det i større omfang, end den fremherskende strøgodsform på forhånd skulle lade

formode. Da det økonomiske incitament til at føre kontrollen fandtes, har jeg imidlertid svært ved at forestille mig, at mulighederne ikke skulle være blevet udnyttet også andre steder end i ærkestiftet.

Hvad bondekommunalismen angår, ser jeg ingen grund til at introducere

dette begreb i dansk senmiddelalderforskning, før der faktisk foreligger et kildegrundlag for at antage dets eksistens. Indtil videre vil jeg hævde, at der – med dyrkningsfællesskabet som eneste mulige undtagelse – ikke fandtes nogen autonom bondesfære uden for godsejernes kontrol i dansk senmiddelalder.

Bilag 1. Den lybske fogeds oppebørsel af den gejstlige jurisdiktion på Bornholm 1525-40
Kilde: *Aktstykker til Bornholms Historie*, udg. Hübertz, s. 212-215 (A) og 215-218 (B).

A. IFØLGE BERNT KNOBS EGET REGISTER

Jep Samsiingh - 1533

“wor beffunden met Anne Knudttz” - 50 mk.
og 60 lod sølv

Anne Knudttz - 1533

(se foregående) - 1 stk. leidisk, 10 lod sølv

Thønns Laurisß suendtt - 1536

“belaa en piighe” - 1 td. torsk

her Hans och Anders Spornaghels høstru - 1539

? - 10 lod sølv, 2 par øksne, 1 stk. leidisk

Rande Esbernnsß - 1527

“drog sitht suerdtt emodtt Hans Ødbiørnnsß paa kirkegordenn” - 1 stk. deventersk

Jep Suerthingh - 1540

“løff fraa syn høstru” - 8 lød. mk.

Moghens Hantzß søn - 1540

“belaa en anden karlls festemøe” - 1 klipper så god som 10 mk. og 20 mk. penge

Hans Lasß - Ibsker 1527

“laa y ketteriie hosß Cariine Hansß” - 2 stk. leidisk

Cariines frender - Ibsker 1527

(se foregående) - 1 stk. deventersk, 4 lod sølv

Per Mattsß - Ibsker 1530

“laa hosß en quinde, huilcken hans broder haffde tillfförn liggett hosß” - 1 stk. deventersk og 5½ mk.

Per Skoningh - Ibsker 1532

“trolloffuedhe enn piighe och vildhe siiden icke beholdenn” - 1 daler

Per Laurisß - Ibsker 1534

“trolloffuedhe enn quindhe och vildhe siiden icke beholden” - 4 lod sølv

Rasmus Feylere - Ibsker 1535

“fördhe syn hustrues Søsterdotther aff landith” - 8 mk. (givet af hans hustru for hans hovedlod)

Poulls høstru y Suanicke - Ibsker 1538

“forsømmede sitth barn” - ½ td. torsk

Hans Laurisß - Ibsker 1538

“bleff optaghen mz en skøghe” - 4 lod sølv

Bernit Bødkers søn - Ibsker 1538

“troloffuede en quindhe och icke vildhe beholden” - 1 td. torsk

Esbern Kancke - Ibsker 1538

“laa hosß Niellsß Michellsß høstru” - 2 td. torsk

Hans Villumsß dotter - Ibsker 1526

“bleff optaghen emellom tho wnghe karlle” - 20 mk.

Jørghen Borby - Ibsker 1526

“bleff optaghen mz for^{ne} Hans Villumsß dotter, som er Per Andersß høstru” - 3 skp. salt og 3 td. Baie salt

Per Wdbjørnsß - Ibsker 1526

“belaa en piighe” - 1 ko, 3 mk. penge

Jochim Lybe - Ibsker 1526

“belaa en anden mandttz høstru och stack manden ij sijn arm” - 6 td. brød, 4 td. Baie salt

Hans Villumsß - Ibsker 1526

“feste lough for sijn dotter och kunde icke fuldriiffuen” - 53½ mk. (for sin hovedlod)

Per Clemettsß - Ibsker 1526

“voldtog en quindhe” - 1 ko, 3 lod sølv

Staffnn Judhe - Ibsker 1526

“befunden ij horeriie” - 1 td. torsk

Hans Thønnesß - Ibsker 1526

“løff fraa sijn høstrue” - 1 daler

skipper Liidicks høstru - Ibsker 1529

“optaghen mz en karll” - 10 mk., 2 td. sild

Jørghen Rytther - Ibsker 1529

“laa ij hooreriie mz Knudt Moghensß høstru och løff fraa sijn eghen hustrue” - 1 stk. leidisk

Laures Steen - Ibsker 1529

“festhe lough for en echtte quindhe och icke fuldkomen” - 2 stk. leidisk, 1 okse, 20 mk.

her Oluff - Povlsker

“lodtt hugghe ij Jep Samsiings skoff imodtt hans mijndhe, och styrthe siiden hans hals sønder” - 113 mk. 6 sk., 11 køer, 9 stk. ungfæ, 47 får og lam og andet husgeråd

Jens Dubbe - Povlsker

“for horeriie” - 14 mk.

Christiern Niellsß - Pedersker

“for horeriie” - 1 ko, 2 lod sølv

Gamble Laurs Andersß dreng - Pedersker 1533

“belaa en piighe” - 4 lod sølv

Beritthe Krußes - Pedersker 1533

“for wquems ordt” - 3 mk.

Gamble Laurs Andersß - Pedersker 1533

“laa wdij horeriie” - 3 lod sølv

Hans Skoningh - Åker 1530

“for voldtagh” - 1 stk. deventersk, 4 lod sølv

Laurs Kyllings høstrue - Åker 1530

“rømdhe fraa Landett for troldom” - 3 køer, 20 får (af hendes hovedlod)

Jørghen Ollsß høstru - Åker 1530

“for troldom” - 1 stk. leidisk, 3 lod sølv

Hans Pouellsß høstrue ij Rotthne - Nylarsker

“lodtt sig beligge aff sijn suendtt, och var troloffuitt en anden mandtt” - 1 stk. leidisk, 20 mk.

Laurs Moghensß - Nylarsker 1538

“bleff ... optaghen mz Niills Skoninghs høstrue” - 1 stk. deventersk, 16 mk.

Michell Benttsß - Vester Marie

“laa hosß sijn høstrues søsterdotther” - 35 mk.

Hans Brumarsch - Vester Marie

“handlett wiltbørlig mz sijn høstrue” - 2½ mk.

Per Esbernsß - Vester Marie

“troloffuede Bentt Deckens dotter och icke vildhe beholden” - 7½ mk.

Gundell Knudsß - Vester Marie

“for gallen snack” - 4 mk.

Jens Abrahamsß och hans morbroder - Vester Marie

“the haffue baadhe beliggiitt enn quindhe” - 1 stk. deventersk, 3 lod sølv

Hans Koofodtt - Vester Marie

“for Margrethe Jffuers horeriie” - 15 mk.

Michell Thomsß søns høstru - Vester Marie

“hun gick mz biindicke till kirke hendes brøllups daghe och fødde eth barn xiiij daghe ther epter” - 15 mk.

Pouell Almøsße - Vester Marie

“for Jomfru Krenckeriie” - 3 lod sølv

Laurs Jensß ij Rotthne - Vester Marie

“hans dotter gick mz biindicke och var dog siugligh” - 1 td. torsk

Claus Nijsuogher ij Rotthne - Vester Marie

“for iomfru krenckeriie” - 15 mk.

Herman Meckelborgh - Vester Marie

“var optaghen ij Rotthne” - 40 mk.

Laurs Hansß - Vester Marie

“belaa Jep Christiernsß pighe” - ½ td. torsk

Per Moghensß søn - Vester Marie

“laa mz sijn morsøster” - 150 mk., 2 øksne, 3 alen leidisk

Laurs Poellsß - Klemensker

“for horeriie handtt laa hosß syn høstrues søster” - 1 stk. deventersk, 2 øksne

Per Jensß - Klemensker

“for horeriie” - 1 stk. deventersk

Per Jnghemarsß - Klemensker

“belaa sijn stiffdotter och rømdhe” - 1 stk. leidisk (givet af hans slægtninge), 48 td. havre (givet af herredet)

Eschell Erichsß - Rutsker

“for horeriie” - 1 stk. deventersk

Her Morthen - Rutsker

“klagede paa sijn køckeske for tiuffueriie och kundhe icke beuißett” - 2 øksne, 4 lod sølv

Anders Hansß - Rutsker

“laa hosß en skøghe som en anden hans slegt- inghe och haffde liggett hosß” - 1 td. sild

Anne Lasbes - Rutsker

“laa ij hoorerrie mz danske Anders” - 1 td. sild,
1 td. torsk, 6 mk.

Niells Jipsß - Rutsker

“haffuer giortth sijn stiffdotter meth barn” - 3
køer, 1 ung stud, 19 får og lam og husgeråd så
godt som 21 mk.

Morthen Jensß søn - Rutsker

“belaa en piighe” - 1 okse, 5½ mk.

Anders Drene - Rutsker

“for hoorerrie handtt laa wdij” - 1 stk. deven-
tersk, 6 td. havre

Jon Andersß søn - Rutsker

“belaa sijn faders piighe” - 12 mk.

Borkortth Henriichsß - Rø

“for horerrie, handtt laa hosß Anne degens” - 1
okse, 3 lod sølv

Jep Suertingh - Rø

“var optaghen mz Frantzes høstru” - 30 mk.

B. DERUDOVER IFØLGE TRUID
ULFSTANDS REGISTER

Jep Sattzersß - Øster Larsker

“for horsagh” - 140 mk.

Suend Persß - Olsker

“for hand motthe wiighes wed siin høstru” - 1
td. sild

Søffrin Gormandtt - Klemensker

“for hans søn och sønnesøn belaa en koone” - 1
par øksne, 4 lod sølv

**en piighe ..., som Esbern Morthensß haff-
de festh - Klemensker (?)**

? - 6½ lod sølv

Niels Kub - Øster Larsker

“for en quindhe hand wor segtiid fore, som
hand gjorde lough och wern fore” - 1 stk. lei-
disk, 4 lod sølv

Niels Moghensß - Øster Marie

“belaa en piighe” - en hest så god som 30 mk.,
dertil 1 daler

Matt. Persß - Øster Marie (?)

“haffde bedreffuit hoer” - 100 mk., 1 stk. lei-
disk, 1 okse, 6 lod sølv

samme karll (efter hans død)

“for hand motte iordes” - 100 mk., 1 stk. lei-
disk, 1 par øksne (givet af hans slægt)

Hans Nielsß - Nyker

? (Bernt Knob “skiildhe hannem wedtt en pii-
ghe handtt haffdhe festh”) - 100 mk. sølv og
penge, 3 øksne, en 3 lods ske; derforuden en 4
lods ske “for handtt motthe giiffthe ßiigh”

Per Bødker - Vester Marie

? - 5 køer, 4 øksne, 1 tyr (hans hovedlod)

(samme)

“hans søn rømdhe ther aff Landhiit mz enn
andhenns høstru” - 100 mk. penge

Laurs Nielsß - Vester Marie

“soldhe enn aff synne kør, huilcken Bernthz
foghiitt haffde vij aar siiden tiilfforn skaariitt
ørnen aff” - 1 stk. leidisk, en 4 lods ske, en
seng, 2 køer, 3 mk. penge

Rasmus Fønbos broder - Rutsker

“for inngnen sagh” - 8 lod sølv

her Morthen - Rutsker

? - 1 fad jern, “som hannem wor giiffuit tiill siæle gaffue”

Bent Dieghn - Ibsker

? (Bernt Knob “slogh och fanghede hannem paa kirkegorden strax messe wor wdhe om Søndagen och førden tiill Slottitt”) - 120 mk.

Franz Skonningh - Rø

“hans høstru skuldhe bedreffuit hoer” - 6 lod sølv, 1 td. torsk, 14 td. havre; dertil fisk på hans båd, som var 5 mk.

Suendtt Persß - Vester Marie

“hans broder laa hosß enn echte mandtz koo-ne” - 100 mk., 1 stk. leidisk, 1 okse, 6 lod sølv

her Oluff Mattsß - Povlsker

“faldtt aff enn woghnn och størthe hans hals sønder” - 10 td. mel, 13 td. malt, 2 td. rug, 5 sengeklæder, 5 lagner, 4 sengedyner, 3 hoveddyner, 4 gryder, 2 kedler, 20 sider flæsk, 20 stk. tørt kød, 4 td. byg, 21 små oste, 1 fj. smør, 14 svin, 4 td. bygsæd - oppebåret ud over det, der er opført i Bernt Knobs eget register (se ovenfor)

NOTER:

1. Johannes C.H.R. Steenstrup: “Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid”, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 6, 1886-87, s. 655-714. Jf. også Steenstrups samtidige og beslægtede artikel om “Vornedskabet hos den danske Bonde”, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 6, 1886-87, s. 339-462.
2. Om vornedskabet se Frank Pedersen: *Vornedskabets gennemførelse*, Odense 1984. Om livsfæstede-batten se Aksel E. Christensen: “Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523”, *Festskrift til Erik Arup*, København 1946, s. 134-156; Benito Scocozza: “Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?”, *Fortid og Nutid* 29, 1981-82, s. 184-201; Mikael Venge: “Løst krudt mod livsfæstet”, *Fortid og Nutid* 29, 1981-82, s. 474-478; Aksel E. Christensen: “Problemerne omkring forordningen om livsfæste af 1523”, *Fortid og Nutid* 29, 1981-82, s. 672-681; Frank Pedersen: “Frederik I.s forordning af 14. maj 1523 – en kommentar til Benito Scocozza”, *Fortid og Nutid* 30, 1983, s. 97-110; Troels Dahlerup: “Fæstet i breve og domme”, *Fortid og Nutid* 30, 1983, s. 280-301; Erland Porsmose: *Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542*, Odense 1983, især s. 20-32 og 102-105.
3. Jf. dog også Hans Henrik Appel: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991, s. 17-34.
4. Erik Ulsig: “Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og

- Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 106-122.
5. Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 88-105. Mit referat i det følgende benytter formuleringer og citater fra s. 88f, 98f, 100f, 104.
  6. Den følgende beskrivelse af den ærkebisshopkelige godsadministration har gyldighed for den sidste menneskealder før reformationen. For overskuelighedens skyld forenkler jeg forholdene en smule, idet jeg for en mere udførlig redegørelse med fuld dokumentation henviser til min bog: Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, (Skånsk senmedeltid och renässans 12), Lund 1990.
  7. Troels Dahlerup: "Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder", *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 4, 1969-70, s. 1-43. Jf. også Troels Dahlerup: "Danmark", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, København 1971, s. 45-80.
  8. Paltebogen og jordebogsregnskabet fra 1522 er udgivet i *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*, udg. Gösta Johannesson, (Skånsk senmedeltid och renässans 7), Lund 1953. Officialens regnskaber findes i Rigsarkivet, dels i Registratur 108 A, pk. 12, dels i Lunde ærkebispens proces 1523-28. Jeg forbereder en udgave sammen med ærkesædets andre regnskaber fra senmiddelalderen, der efter planen skal komme som et bind i serien "Skånsk senmedeltid och renässans".
  9. Om officialsembedets indhold se Per Ingesman: "Det lundensiske officialsembede", *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 65-90. En analyse af de bevarede officialsregnskaber findes i Ingesman 1990 (se note 6), s. 65-78. Om baggrunden for regnskabernes bevaring se Per Ingesman: "Ægte og sminkede regnskaber. En underslæbsaffære ved ærkesædet 1519-22", *Arkiv* 10, 1984-85, s. 17-35.
  10. Jf. Thelma Jexlev: "Lensregnskabernes sagefaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?", *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, København 1984, s. 163-181.
  11. Rigsarkivet, Registratur 108 A, pk. 12. Hans Skovgaards officialsregnskab 1519-22, fol. 6r, 12r. Alle henvisninger til officialsregnskaberne i det følgende er til dette regnskab, der er officialens eget "arbejdsregnskab".
  12. Fol. 9v.
  13. Fol. 7v.
  14. Proceduren – normalt kaldt aftingning – kender vi ikke meget til, og helt klart fremtræder den heller ikke her. F.eks. kan vi ikke sige helt sikkert, om en "aftale" i virkeligheden var et bødeforlig, truffet på tinge efter at sagen var rejst og pådømt på normal vis, eller om den faktisk var resultatet af en udenomsretslig procedure – men som sagt er det sidste nok det mest sandsynlige. Jf. i øvrigt Jexlev 1984 (se note 10), s. 169.
  15. På dette punkt var de store kirkelige godsejere utvivlsomt forud for adelen i al-

- mindelighed, der først ved håndfæstningen 1523 kom i besiddelse af hals- og håndsret over sine fæstebønder. Se om hals- og håndsretten senest Appel 1991 (se note 3), s. 27f; Bøgh 1994 (se note 5), s. 96f.
16. Vendingen "sagen er aftalt for..." træffes i fem tilfælde (fol. 6r, 6v, 12r, 20v, 32v). Det er dog ikke udelukket, at der også i andre tilfælde kan være tale om, at sager uden nogensinde at have været bragt for noget ting er blevet afgjort ved en aftale mellem officialen og den skyldige om erlæggelse af et bestemt beløb.
  17. Fol. 11r.
  18. Fol. 21v, jf. også 28r. Hr. Mikkel Gertsen kendes som kannik i Lund fra 1502 til sin død i 1530.
  19. Fol. 12v, 15v, 29v.
  20. I tabellerne har jeg udeladt en gruppe på 23 betalinger af forskellig art, der ikke kan rubriceres helt præcist.
  21. Se om administrationen af det under Lundegård liggende gods Ingesman 1990 (se note 6), s. 54-88, og specielt om skudgårdene s. 78-84.
  22. Fol. 4r, 11v, 14v, 15v, 17v, 21r, 21v, 22r, 32r.
  23. Fol. 29r. Et lidt ældre eksempel i *Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok* 6, udg. Lauritz Weibull, Lund 1939, s. 1f.
  24. Fol. 19r, 25v.
  25. *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut* (se note 8), s. 64, 303; jf. Ingesman 1990 (se note 6), s. 284. Det er et spørgsmål, om ikke de ærkebiskopelige skudgårdsbønder passer ind i billedet af det "bondearistokrati", som forskningen i ældre tiders agrarhistorie i de senere år er blevet mere og mere opmærksom på eksistensen af. Det har vist sig, at der fandtes en elite af velstående bønder, der – ofte med tætte relationer til de dominerende godsejere – spillede en ledende rolle i de lokale bondesamfund. Se Bjørn Poulsen: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988, s. 28ff; Appel 1991 (se note 3), s. 112-114; Ulsig 1994 (se note 4), s. 115-121.
  26. Ingesman 1985 (se note 9), s. 65-90.
  27. Om administrationen af godset under slottene se Ingesman 1990 (se note 6), s. 89-132.
  28. Kilderne er, sammen med en lang række andre aktstykker fra stridighederne mellem Danmark og Lübeck, trykt i *Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621*, udg. J.R. Hübertz, København 1852, s. 212-215, 215-218. Om lybækkernes besiddelse af Bornholm se Wilhelm Kruse: "Bornholm som Lybæks lensbesiddelse 1525 til 1576", *Bornholmske Samlinger* 2. rk. 19, 1986, s. 17-174; stridighederne om den gejstlige jurisdiktion behandles s. 80-90.
  29. Om administrationen af det bortforleuede gods se Ingesman 1990 (se note 6), s. 145-165.
  30. *Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok* 6 (se note 23), s. 13f. Ærkebispens forleningspolitik er emnet for anden del af min bog: Ingesman 1990 (se note 6), s. 167-319, med konklusion s. 322-326.
  31. Ulsig 1994 (se note 4), s. 121.
  32. Niels Skyum-Nielsen: "Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536", *Scandia* 23, 1955-57, s. 57,

- 75; Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968, s. 338, 344; Jørgen Würtz Sørensen: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejseringernes økonomiske, sociale og politiske baggrund*, Odense 1983, s. 115f.
33. Troels Dahlerup: *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, København 1963, s. 88, 113, 158f.; Elizabeth Hertzum Becker-Christensen: "Roskilde-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen", *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 177-189.
34. Lone Anker Jakobsen: "Århus-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen", utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1973.
35. Troels Dahlerup: "Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen", *Fra Viborg Amt* 1956, s. 5-87; Troels Dahlerup: "Viborg Stifts Officialer", *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. 4, 1960-62, s. 171-205.
36. Om Odense se Porsmose 1983 (se note 2), især s. 54-71. Om Ribe se Troels Dahlerup: "Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen", *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 61-72.
37. Ulsig 1968 (se note 32), s. 306-326.
38. Haakon Bennike Madsen: "Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skatteandtallet fra Næsbyhoved len 1511", *Historisk Tidsskrift* 11. rk. 6, 1960-62, s. 313-357; Haakon Bennike Madsen: "Næsbyhoved lens bønder 1502-1510. En analyse af fem lensregnskaber", *Fynske Aarbøger* 8, 1962-64, s. 121-179; jf. kortet i Porsmose 1983 (se note 2), s. 59.
39. Carsten Porskrog Rasmussen: "Midtjysk krongods i middelalderen", *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, Århus 1988, s. 409-427.